

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 177

POSTMÜNAQİŞƏ MƏRHƏLƏSİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZDA REGIONAL ƏMƏKDAŞLIĞIN SİYASİ-ETİK ASPEKTI

Vüsalə GÜLMALIYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 may 2021; çapa qəbul edilmişdir: 5 iyul 2021; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2021.

Received: 18 th May, 2021; accepted: 5 th Jule, 2021; published online: 30 th September, 2021.

Açar sözlər: *münaqişə, müharibə, sülh, əməkdaşlıq, siyasi etika*

Giriş

Bir çox alim və siyasi analitiklərin fikrincə, XXI əsr qeyri-stabil, konfliktologiya əsridir. Bunu istər makro səviyyədə – bölgələrdə güc nisbətindəki böyük dəyişikliklərdə, iqtisadi və siyasi gücün ölkələr arasında müxtəlif şəkildə bölüşdürülməsində, siyasi və mədəni heterojenlikdə, bölgələrarası iqtisadi qarşılıqlı asılılığın artmasında, millətçilik, geniş ərazi mübahisələrində və istərsə də, mikro səviyyədə cəmiyyətlərin sosial həyatının müxtəlif sahələrində baş verən mürəkkəb ziddiyyətlər, münaqişələr fonunda görmək mümkündür. Biz artıq ziddiyyətləri, münaqişələri real həyatın bir hissəsi kimi qəbul edirik. Hətta bir çox alimlər münaqişələrin baş verməsini təbii və cəmiyyətin inkişafına da səbəb ola biləcək hal kimi, digər tərəfdən hətta faydalılığını da qeyd edirlər [5, s. 48]. Digər qrup alimlər isə münaqişəni neqativ bir hal kimi dəyərləndirirlər [9, s. 11]. Əlbəttə, biz birmənalı olaraq, hər hansı bir münaqişəni mənfi qiymətləndiririk. Çünki bəşər-insan olaraq biz hamımız bu və ya digər dərəcədə mikro səviyyədə baş verən gündəlik mübahisələrdən, münaqişələrdən tutmuş millətlərarası, ərazi, ictimai-siyasi qarşıdurmalara qədər olan ziddiyyətlərdən, münaqişələrdən kifayət qədər əziyyət çəkmişik və çəkirik. Buna görə də, münaqişə ümumiyyətlə cəmiyyətdəki ictimai rəy tərəfindən arzuolunmaz bir fenomen kimi qiymətləndirilir. Lakin burada bizim qiymət verib-verməməyimizdən asılı olmayaraq, yaşadığımız reallıqlar var. Belə ki, insan dünyaya göz açdığı bir gündən münaqişə ona həmdəmdir. Rusiya elmində siyasi konfliktologiya sahəsinə aid ilk əsərin müəllifi olan Dmitriy Feldman obrazlı şəkildə qeyd edirdi ki, münaqişədən qaçmaq olar, yəni, münaqişəsiz yaşamaq olar. Bu, o halda mümkündür ki, Robinzon Kruzo kimi insan ayağı dəyməyən bir adaya gedəsən [7, s. 25]. D.Feldman deyirdi ki, bu da ancaq cümə gününə qədər davam edər. Çünki əsərdən də tanış olduğu kimi, cümə günü orda başqa bir insan peyda olur. İki insan bir yerdə varsa, orada mütləq münaqişə olacaqdır. D.Feldman bununla qeyd etmək istəyir ki, münaqişəsiz cəmiyyət haqqında düşünmək əbəsdir və baş vermiş münaqişələrin niyə, nə üçün baş verdiyinə vaxt sərf etməkdənsə, artıq onun həll vasitələri, tənzimlənməsinin optimal yollarının tapılması, tərəfdaşlar arasında anlaşma və bu tərəfdaşlıq vasitələrində nizama, harmoniyaya nail olmaq üçün etik qaydalara riayət edilməsinə əsas diqqəti çəkmək lazımdır. Burada problemin mərkəzi sualı münaqişənin baş verməməsi yox, münaqişələrdə sülhün, dialoqun, razılaşmanın necə əldə olunmasıdır.

* *dissertant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu*
e-mail: esma_r86@mail.ru

Elmi ədəbiyyatda münaqişələrin həlli yolu kimi sülh, konsensus, kompromis, danışıqlar, tərəfdaşlıq, dialoq, əməkdaşlıq, münasibət və s. vasitələri göstərilir. Əlbəttə, sülh bəşəriyyətin harmoniyasıdır. Bütün dünyada sülh ən başlıca, əsas bəşəri sərvətdir. Xalqların sülh uğrunda mübarizəsi tərəqqinin və sivilizasiyanın sürətlənməsi və taleyi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Sülh mədəniyyətin humanist sərvətlərinin yaradılması üçün, müharibə isə onların viran qoyulması üçün zəruri şərt [2, s. 164]. Sülh haqqında düşüncələr hələ qədimdən mədəni yaradıcılığın fəal formalaşdırıcı bünövrəsi kimi güclü mənəvi qüvvə olmuşdur. Yer üzündə böyük sülh, əmin-amanlıq, dialoq fəlsəfəsi və dialoq mədəniyyətinin formalaşmasından kənar sivilizasiyanın gələcəyi dərk edilməzdir [4, s. 69]. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada sülh harmonik olaraq cəmiyyətlərin ilk növbədə gücü, global dünyadakı dayanıqlı vəziyyətləri, iqtisadi inkişaf səviyyələri, regiondakı nüfuzu və əhəmiyyəti, dünyaya inteqrasiya səviyyəsindən asılı olsa da, fəlsəfi anlamda bütün müasir cəmiyyətlərin öz fitrətlərində də sülh elementləri vardır. Ümumiyyətlə, istənilən tarixi dövərdə cəmiyyətlərin dayanıqlı olmasını – progressiv inkişafını şərtləndirən amillərdən biri, məhz mahiyyəti etibarlı ilə sabitlik və stabillik əlaməti olan sülh fenomeni olmuşdur. Cəmiyyətlərin inkişafında sülh konsepsiyasının rolu haqqında tədqiqatlar aparan G.Kemp də, doğru olaraq qeyd edir ki, istənilən cəmiyyətdə bu və ya digər dərəcədə olmaq şərti ilə, müəyyən səviyyədə sülh və sülhün elementlərini aşkar etmək olur. Amma bu fakt, dünyada sülhün olmadığı cəmiyyətlərin də mövcud olması anlamına gəlməməlidir [14, s. 5]. Yəni müasir dünyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi birmənalı olaraq iqtisadiyyatdır. İqtisadiyyatın inkişafı üçün isə, sabitlik əsas şərtlərdən biridir. Bu mənada ümumilikdə, müasir dünyanın tərzində, sülh konfliktləri getdikcə üstələməkdədir. Düşünürük ki, həll edilməsi son dərəcə mürəkkəb olan konfliktlərə, məsələn, Cənubi Qafqaz regionunda uzun illər davam edən Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllinə də bu kontekstdən baxmaq lazımdır. Hətta elmi ədəbiyyatda da pasifizm termini işlədilir ki, bu da müharibə əleyhinə olmaq, sülhə sadıq davranış nümayiş etdirmək deməkdir. Yəni burada da əsas qayə sülhə çağırış etmək və onun təbliğidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətlərin ənənəvi cəmiyyətlərdən, daha mürəkkəb-sinkretik sistemlərə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, neqativ və pozitiv sülh konsepsiyaları da, müasir dünyada populyarlıq qazanmaqdadır. Neqativ və pozitiv sülh konsepsiyalarının inkişafında misilsiz xidmətləri olan şəxslərdən ən başlıcası, məşhur Norveç sosioloqu, sülh və konfliktlər nəzəriyyəsinin tərəfdarı, İohan Vinsent Qaltunqdur [11, s. 9]. Neqativ sülh əgər müharibənin əleyhinə olmağı, yaxud qeyri-zorakı davranmağı tələb edirsə, pozitiv sülh isə, sülhü tək müharibə və zorakılığın olmaması deyil, ədalətli, dinc və harmonik münasibətlər sistemi kimi mənalandırır.

Cənubi Qafqaz regionu və Azərbaycan

Bütövlükdə bəşəriyyətin yaratdığı dünya tarixən müxtəlif ideyaların və ideoloji sistemlərin daima bir-biri ilə mübarizələr apardığı gerçəkliklərdən başqa bir şey deyildir. Belə ki, beynəlxalq aləmin mövqeyini müəyyənləşdirən güc mərkəzlərinin öz maraqlarına uyğun olaraq bəzən sülhün, dialoqun, arxa plana keçirtmək cəhdlərini görürük.

Cənubi Qafqaz regionu da tarix boyunca yerləşdiyi ərazinin geosiyasi mövqeyi, Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi qovuşma nöqtəsində mövcudluğu, mühüm enerji və kommunikasiya xətlərini birləşdirən yollara sahibliyi baxımından daima diqqətləri üzərinə toplamış və burada böyük güclərin öz istəklərinin təmin edilməsi baxımından xarici qüvvələrin maraq obyektinə çevrilmişdir. Xüsusən, Cənubi Qafqazın son yüzillik tarixinə nəzər salsaq, Rusiya, İran, Osmanlı imperiyası və digər iri dövlətlərin siyasi və mədəni izlərini öz üzərində daşdığına şahid olarıq. Bu izlər Cənubi Qafqazın siyasi, mədəni, tarixi və ümumiyyətlə sonrakı regional inkişaf dinamikasına müsbət və mənfi təsirlər də göstərmişdir. Bəzən bu təsirlərdən irəli gələrək müəyyən fəsadlar da qaçılmaz olmuşdur.

Bu cəhətdən, Sovet Rusiyasının yaxın əsrlərdə regiona həlledici rola malik təsirlərini-təzyiqlərini misal göstərmək olar. Qeyd edək ki, bu və bu qəbildən olan digər məsələlərə Qərb tədqiqatçıları da xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, M.V.Uşan yazır ki, kommunistlər qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün güc tətbiq etməyə hazır siyasi sistemləri ilə, gündəlik həyatın bütün sahələrinə sərt şəkildə nəzarət edirdilər [15, s. 45]. Bu və bu kimi digər məcburi və amiranə amillər də, öz növbəsində, fəlsəfinin də əsasını təşkil edən milli mənəvi dəyərlər sisteminə olduqca mənfi təsirlərini göstərmişdir. Fikrimizcə, mənəvi bazası zəif olan Sovetlər Birliyinin dağılmasına da, bu prizmadan baxmaq lazımdır. Eləcə də, düşünürük ki, Rusiyasının günümüzdə Cənubi Qafqaz regionunda nüfuzunu getdikcə itirməsi də, məhz elə vaxtı ilə bu bölgənin ənənəvi köklərə bağlı mənəvi dəyərlər sisteminə vurduğu ağır zərbələr ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Digər tərəfdən yuxarıda qeyd olunan ölkələr arasında Azərbaycan öz geosiyasi çəkisi ilə, xüsusilə digərlərindən fərqlənir. İstər qonşu Gürcüstanla bərabər Xəzər və Qara Dəniz arasındakı mühüm enerji layihələrinin daşıyıcısı, istərsə də Rusiya və İranla birlikdə Şimal-cənub dəhlizinin, həmçinin bir sıra hərbi-siyasi blokların (NATO, KTMT) təmas xəttində yerləşməsi onun necə vacib bir rola malik olduğunun bariz göstəricisidir. M.Kamrava qeyd edir ki, 2000-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan bir tərəfdən Qərb arasındakı orta xətt boyunca mövqə tutan, digər tərəfdən, xüsusi ilə Avropa Birliyi və Türkiyə ilə təmsil olunan, eləcə də Rusiya və İranla ağıllı xarici siyasət nümayiş etdirir. Bu siyasəti daha balanslı ehtiyatlı pragmatizm xarici siyasəti kimi də dəyərləndirmək olar [13, s. 19].

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra regionda müstəqil dövlətlərin formalaşması fonunda geosiyasi reallıq da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Belə ki, təhlükəsizlik amili ilə bağlı hər bir dövlət müəyyən xəttə istinad etməyə başladı. Gürcüstan birmənalı olaraq NATO Təhlükəsizlik sisteminə, Azərbaycan isə həm NATO ilə əlaqələrini möhkəmləndirmək, həm də bölgədə nüfuzunu saxlayan Rusiya ilə tarazlı siyasət yeritmək istiqamətində addımlarını atmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya, daha doğrusu bu ölkənin ziyalıları da, qeyd olunan tarazlı siyasətin əleyhinə deyil. Məsələn, Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin beynəlxalq münasibətlər üzrə araşdırmalar aparən əməkdaşı K.Y.Meşeryakov yazır ki, Rusiyanın Azərbaycan ilə münasibətlərdə öz hədəflərinə çatma metodlarına gəlincə, Rusiyanın Bakıya hər hansı bir şəkildə təzyiq göstərməyin yolverilməzliyini aydın şəkildə başa düşməsi lazımdır. Bu kimi addımlar mütləq şəkildə əks nəticə verəcək və dərhal ölkələrimiz arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət miqyasının azalmasına səbəb olacaqdır. Əksinə, Moskva öz fəaliyyətlərinin ənənəvi olaraq pragmatizm və tərəfdaşları ilə güzəştə getmək istəyi üzərində quraraq, Azərbaycan hakimiyyət orqanlarının daxili və xarici siyasət sahəsindəki müxtəlif təşəbbüslərini daha fəal dəstəkləməlidir [6, s. 231].

Cənubi Qafqaz ölkələrinin dünyaya açılması üçün enerji, nəqliyyat və siyasi layihələrdə Azərbaycan və Gürcüstan imkanlar yaratsa da, regionun digər dövləti olan Ermənistan isə əksinə, Azərbaycan torpaqlarını işğala məruz qoyması, soydaşlarımızın öz doğma yurdlarından didərgin salınması, bir milyondan çox vətəndaşın məcburi köçkünə çevrilməsi, işğal olunmuş ərazilərimizdə separatçı rejimin qurulması, eyni zamanda Gürcüstan və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi, Böyük Ermənistan xülyası və bu səbəbdən özünü təcrid etməsi ilə bölgədə sülh və əməkdaşlıq, təhlükəsizlik amilini açılmaz bir düyünə çevirmişdir. V.Qurbanov yazır ki, erməni ideologiyasındakı düşmən konsepsiyası, Böyük Ermənistana çatma yolunda əsas amil kimi məhz anti-türk baxışlarına əsaslanır [12, s. 23]. Bu kimi əsassız konsepsiyalar isə, ilk öncə Cənubi Qafqaz regionundakı sülhə böyük zərbə vurur. Konfliktləri isə əksinə, süni şəkildə qidalandırır. Eləcə də, müasir dünyanın inkişafında əsas katalizator rolu oynayan iqtisadiyyata da mənfi təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycan ilə siyasi cəhətdən əməkdaşlıqdan boyun qaçırması, birbaşa bu ölkənin öz iqtisadiyyatına da ciddi şəkildə

zərbə vurur. Bu və bu kimi əsassız iddiaları Ermənistanın Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi integrasiyasına əngəllər törədir. Bu əngəllər isə, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda işlək iqtisadi modellərin qurulmasına da mane olur. Bu məsələlərə əksər Qərb tədqiqatçıları da xüsusi olaraq diqqət yetirir. Məsələn regional konfliktlərin iqtisadi əlaqələr və biznes sahələrinə neqativ münasibətlərini tədqiq edən D.Svitmen yazır ki, siyasi iş birliyinin olmaması, Azərbaycan və Ermənistanın müəssisələri arasında sərhədyanı əməkdaşlığı mümkün deyil. Şirkətlərin ticarətdə iştirak etməsindən əvvəl onlar arasında ticarət üçün siyasi fürsətlərin yaradılması çox vacibdir [16, s. 30].

BMT-nin qəbul etdiyi 4 qətnamənin həyata keçirilməməsi, Qarabağ probleminin dinc vasitələrlə həll edilməsinə kömək etmək məqsədilə 1994-cü ildə yaradılmış ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin həlli yolunda heç bir ciddi addım atmaması, danışıqlar prosesinin uzadılması və münaqişənin dondurulmasına yönəlmiş fəaliyyət sərgiləməsi suveren hüquqlarımızın kobud şəkildə pozulması və müəyyən maraqların olmasını göstərmək lazımdır. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə mötəbər kürsülərdən çıxış edərək Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatdırmış, torpaqlarımızın güzəşt mövzusu olmayacağı, eyni zamanda münaqişənin dinc yolla həll edilməsinə tərəfdar olduğunu dilə gətirməsi əxlaqlı siyasətin tərəfdarı olduğunun göstəricisidir. Dünya ölkələrinin də hazırda etiraf etdikləri həqiqətlərdən biri bundan ibarətdir ki, sülh və əməkdaşlıq qarşılıqlı yanaşma prinsipləri müstəvisində dünya harmoniyaya, sabitliyə nail ola bilər. Azərbaycan xalqı da daima qonşularına qarşı öz humanist münasibəti ilə sülh və dostluğu sevən mövqe tutmağı ilə fərqlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 13 aprel 2021-ci il tarixində ADA Universitetində keçirilən Cənubi Qafqaza yeni baxış: münaqişədən sonra inkişaf və əməkdaşlıq adlı beynəlxalq konfransda bununla bağlı demişdir: *Biz Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin birliyinin şahidi olduq. Bu da bizim ən böyük sərvətlərimizdən biridir. Bir çox hallarda multikulturalizm və mədəni müxtəliflik mövzusunda beynəlxalq tədbirlər zamanı mən həmişə qeyd edirdim ki, Azərbaycanın ən böyük sərvətlərindən biri multikultural və multikonfessiyalı cəmiyyətin olmasıdır. Azərbaycanda müxtəlif etnik qruplardan ibarət xalqımızın Vətən sevgisi, vahid dil və dövlətçilik naminə güclü konsolidasiyası baş verdi. Mən bundan fərəhləndim və bu gün də fəxr edirəm ki, biz belə vətəndaşlar tərbiyə etmişik* [17].

Təcavüzə məruz qalan tərəf olmasına, işğal olunmuş ərazilərdən 1 milyona qədər əhali öz torpağında qaçqın vəziyyətinə düşməsinə baxmayaraq Azərbaycanın mövqeyi daima təqdirəlayiq olmuşdur [1, s. 164]. Sülh naminə Tərəfdaşlıq Proqramına qoşulan dövlətimiz münaqişənin dinc vasitələrlə beynəlxalq norma və prinsiplərə dayanaraq, sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olduğunu vurğulayaraq bu istiqamətdə addımlar atsa da, təcavüzkar Ermənistan hakimiyyəti tamamilə əks mövqe nümayiş etdirmişdir.

1994-cü ildən atəşkəs rejimi elan olunsada düşmən tərəf buna əməl etməmiş, dəfələrlə təxribata əl atmışdır. Həmçinin, işğal olunmuş ərazilərimizdə yaradılmış qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası, Ermənistan daxil olmaqla heç bir ölkə tərəfindən tanınmamışdır. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişi ilə müvəqqəti atəşkəs rejiminin razılaşdırılmasının, problemin dinc vasitələrlə səmərəli həllinə nail olması üçün silahlı qarşıdurmaların dayandırılmasının vacibliyini müdrikliklə dərk etmişdir. H.Əliyevin bu siyasəti prezident İ.Əliyev tərəfindən layiqli şəkildə davam etdirilərək öz hədəflərinə çatmışdır. Azərbaycan bütün istiqamətlərdə özünün potensialını artırmaqla, danışıqlar masası arxasında öz maraqlarını təmin edəcək bir razılığa gəlməyə çalışırdı. İ.Əliyev beynəlxalq hüquq normalarına sadıqlıq nümayiş etdirir, həmçinin, mövcud vəziyyəti doğru şəkildə dəyərləndirməklə, sülh və danışıqlar vasitəsilə nəticələr əldə olunması istiqamətində səylər göstərirdi. Danışıqlar çərçivəsində bir çox irəli sürülmüş təkliflər zamanı işğal olunmuş 7 rayonun Azərbaycana qaytarılması fikri söylənilirdi [3, s. 184]. Azərbaycan rəhbərliyinə bunu qəbul etdirmək mümkün olmadı. Ermənistan hakimiyyətinin qeyri-

adekvat addımları və bəyanatları baş verə biləcək hadisələr üçün bir növ zəmin hazırlayırdı. Bunların ən bariz nümunələrindən biri 2016-cı ildə baş vermiş aprel döyüşləri olmuşdur. Düşmən genişmiqyaslı hərbi təxribat hazırlamış, lakin bu təxribatın qarşısı güclü ordumuz tərəfindən vaxtında alınmış, eyni zamanda əks-hücum əməliyyatları zamanı bir çox vacib yüksəkliklər və Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi düşməndən azad edilmişdir. Ermənistanda baş verən siyasi proseslər mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyən baş nazir N.Paşinyan hakimiyyəti ələ keçirməsi ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsinə səbəbiyyət verdi. O, ilk addım olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün irəli sürülmüş Madrid prinsiplərinə dən imtina etdi. Həmçinin yeni ərazilər ələ keçirmək və status kvonu daimi olaraq saxlamaq məqsədi güdən tutarsız hərəkətlər və qıcıqlandırıcı fikirlər Azərbaycan siyasi rəhbərliyinin, eləcə də xalqın kəskin etirazına səbəb olurdu. Yola saldıığımız ilin iyulunda isə Tovuz rayonu istiqamətində hücum etməyə çalışan düşmən hücumunun qarşısı ordumuz tərəfindən alınmışdır. Bu döyüşlər zamanı ön xətdə olan Azərbaycan ordusunun generalı Polad Həşimovun şəhid olması xalqın səbrinin son damlasını da daşdırdı. 14 iyul 2020-ci ildə baş verən bu hadisə zamanı xalq orduya dəstək mitinqi keçirdi, xalqın illər ərzində içinə həbs etdiyi daxili harayı, milli birliyi, döyüş ruhu özünün ən yüksək həddinə çatdı. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın yeni hücum cəhdi ilə başlanan və Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük müharibə geosiyasi mənzərənin və bölgədəki münasibətlər sisteminin yeni bir mərhələyə qədəm qoymasına səbəb oldu. Azərbaycan Respublikası bu problemi beynəlxalq hüquq və ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq, həm də ümumilikdə regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərərək həll etdi. Bu tarixi zəfər Azərbaycanın ədalətli qalibiyyəti idi. Onun əldə olunması bütün daxili qüvvələrin birliyi, milli vəhdətin hesabına, ölkə başçısının Xalq və Orduya güvəni, xalqın isə, dövlət başçısını və Ordunu müdafiə etməsi, onun ətrafında sıx birləşməsi sayəsində mümkün oldu. Müharibə gedişatında daima öz siyasi etikasına sadıq olan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev müxtəlif xarici telekanallara və media nümayəndələrinə verdiyi müsahibələr zamanı deyirdi: Biz Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərə öz vətəndaşlarımız kimi baxırıq və onların təhlükəsiz yaşayışı üçün bütün imkanları yaratmağa hazırıq. Ermənistanın havadarlarına və onların qərəzli yanaşmalarına, ünvanladıkları suallara tutarlı cavablar vermiş, xarici təzyiqlərə qarşı siyasi iradə nümayiş etdirmişdir. Daima qanunsuz yollara əl atan, mülki insanları hədəf almaqdan çəkinməyən erməni xisləti bu müharibə ərəfəsində də özünü açıq şəkildə büruzə verdi. Gəncə, Bərdə kimi döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən şəhərlər atəşə tutulmuş, qadın və uşaqlarda daxil olmaqla onlarla insan şəhid olmuşdur.

Vətən müharibəsi adlandırılan 44 günlük müharibə insanların zehində və həyat fəlsəfəsində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Ordu və bayraq sevgisi, qalibiyyət ruhu düşüncələrə və qəlblərə həmişəlik həkk olundu. Qələbənin əldə olunmasında savaşıq və siyasi meydana göstərilən əzm, Ordu və prezident, xalq dəstəyinin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Dövlət başçısı uzun illər zəfərə susamış xalqın milli iradəsinin, güc və enerjisinin qələbəyə yönəldilməsinə nail oldu. Ermənistanın öz ordusunun gücü, erməni lobbisi haqqında yaratdığı mif tamamilən havaya sovruldu. Mənfur düşmən döyüş meydanında hərətəfli məğlubiyyətlə üz-üzə qalmağa məcbur oldu. İşğal etdikləri tarixi Azərbaycan torpaqlarında toponimləri dəyişən, abidələrimizi, tarixi və mədəni irsimizi, məscidlərimizi vandalizmə məruz qoyan düşmənin xain niyyətinin arxasında kirli planlar dayanırdı. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın çox etnik və multikultural xüsusiyyətləri, Qarabağ bölgəsində və ona bitişik bölgələrdə, o cümlədən məscidlər, kilsələr, monastirlər və ibadətgahlar da daxil olmaqla, bütün dini irsi əks etdirən əsərlərin 1992-ci ilə qədər qorunmasına imkan yaratdı. Qarabağ ərazisi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal

edildikdən sonra, Ermənistanın bölgənin mədəni kimliyini qəsdən ləğv etməyə yönələn siyasəti nəticəsində 63 məscid tamamilə, 4-ü isə, qismən dağıldı [8, s. 108].

Azərbaycan Cənubi Qafqazda sülh və əməkdaşlıq təminatçısı kimi

Region vahidliyi olan və ona daxil olan elementlərinin sıx bağlılığı olan müəyyən bir ərazidir. Belə ki, əgər Cənubi Qafqaza bir sistem kimi yanaşsaq sistemin davamlı və dayanıqlı inkişafı üçün onu təşkil edən elementlərin bir-birilə sıx bağlılığı olmalıdır. Sıx bağlılıq isə əməkdaşlıq şəraitində mümkündür. Belə ki, əməkdaşlıq dedikdə qarşılıqlı sülhə faydalanmaq, təklif və məhdudluqları könüllü qəbul etməyi nəzərdə tutulur. Əməkdaşlıq milli dövlətlər tərəfindən ortaqlıq gözləntilərə və maraqların üst-üstə düşməsinə səbəb olan ümumi problemlərin və vəzifələrin mövcudluğunun ən baza səviyyəsində olmasını tələb edir. Beləliklə, əməkdaşlıq tərəflərin ümumi məqsədə nail olmaq üçün həyata keçirdikləri könüllü aktdır. Əməkdaşlıq isə öz növbəsində inteqrasiya anlayışını meydana çıxarır. İnteqrasiya – müasir dünyada ölkələrin təsərrüfatlarının obyektiv birləşmə prosesidir. İnteqrasiya olunmuş cəmiyyətdə inteqrasiya iştirakçıları arasındakı maraqlar və dəyərlər birliyinin artması görünməlidir. Cənubi Qafqaz regionunda sülh və təhlükəsizliyin, tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha geniş tətbiq edilməsi, inkişafın bərqərar olunması istiqamətində atılan addımları məhz inteqrasiya və əməkdaşlığa yönəlmiş proseslər kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan arasında imzalanan üçtərəfli bəyanatla 30 ilə yaxın davam edən münaqişə başa çatdı. Bəyanatdan sonra baş verən hadisələrin gedişatı göstərir ki, Azərbaycan tərəfi anlaşmanın yerinə yetirilməsi üçün bütün səylərini ortaya qoyur. Bunu əməkdaşlıq prinsiplərinə sadıq olan davranışları ilə nümayiş etdirir. Belə ki, Ermənistan tərəfi Kəlbəcər ərazisindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması üçün əlavə olaraq 10 gün vaxt istədikdə, rəsmi Bakı onların bu istəyinə müsbət cavab vermişdir. Lakin bunun müqabilində qarşı tərəf qeyri-adekvat addımlara yol vermiş, ağacları qırılmış, ekoloji terrora əl atmışdır. Azərbaycanın xoşməramlı addımlarından digəri isə, bəyanatın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, əsir və girovların geri qaytarılması zamanı sayca daha çox girovun və cəsədlərin geri verilməsi olmuşdur. Məsələn bununla da məhdudlaşmamışdır. Müqayisəli təhlil aparsaq görərik ki, yaranmış yeni sərhəd demarkasiyasına əsasən Azərbaycan əks tərəfin vətəndaşlarının Gorus-Qafan yolundan istifadə etməsinə heç bir maneə yaratmadığı halda, digər tərəf bu yolun Azərbaycana aid olan hissəsində yol nişanlarını dağıtmaq kimi təxribatçı hərəkətlərə əl atmışlar.

Təbii ki, bu cür addımlar mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirmək və düşmənçiliyi dərinləşdirməkdən başqa, sülhün bərqərar olmasına əngəl yaradır. Digər bir tərəfdən, Azərbaycan Rusiyalı sülhməramlılara nəzarət elədikləri ərazilərdə olan erməni əhaliyə humanitar yardım göstərmək icazəsi verib. Qış fəslinin çətinliklərini nəzərə alaraq bəzi məhsullar dəmir yolu vasitəsilə Bərdə şəhərinə, oradan da avtomobil yolu ilə Qarabağa çatdırılmışdır. Halbuki prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan tərəfi bunu etməyə heç bir şəkildə bərcəli deyil. Təəssüf ki, Ermənistan tərəfindən hələ də bu həssas vəziyyəti pozmaqda maraqlı olan irredentist qüvvələr vardır. Bu hadisələr, şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik amilinin yaranmasına maneə törədir. Yaxşı nəticələr isə yalnız qarşı tərəfin Azərbaycanın suveren haqlarına hörmət etməsi yolu ilə mümkün ola bilər.

2021-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan dövlət başçılarının Moskvada növbəti üçtərəfli bəyanatı imzalandı. Bununla regionda dinc həyatın və iqtisadi inkişafın təmin olunması istiqamətində mühüm bir addım atıldı. Moskva bəyanatının ən vacib nəticələrindən biri Mehri dəhlizinin açılması hesab edilməlidir ki, məhz bu vəsile ilə qardaş ölkə Türkiyəyə Naxçıvan vasitəsilə birbaşa dəmiryolu xətti təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Azərbaycan-İran dəmiryolu və avtomobil yollarının

birləşdirilməsi, Araz çayı üzərində hidroqovşaqların yaradılması və nəzərdə tutulan digər mühüm layihələr qarşılıqlı olaraq tərəflərin iqtisadi maraqlarına xidmət edir. Nəqliyyat kommunikasiyalarının açılması Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya, Türkiyə, İran və digər region ölkələrinin mənafeyinə uyğundur. Ümumi şəkildə dəyərləndirsək, istər 10 noyabr bəyanatı, istər 11 yanvar Moskva bəyanatı əsliində Cənubi Qafqazda yeni münasibətlərin, regional əməkdaşlığın, regional inteqrasiyanın formalaşmasına doğru atılmış önəmli addımlardır. Eyni zamanda Rusiya və Türkiyənin müştərək olaraq yaratdığı Monitoring Mərkəzi bölgədə təhlükəsiz və daha ədalətli münasibətlər sisteminin qurulmasına dair inam hissi yaradır. Mərkəz yanvarın 30-da 2021-ci il işğaldan azad edilmiş Ağdam şəhərində yaradılmışdır. Siyasi cəhətdən düzgün tənzim edilən bu kimi əməkdaşlıqlar isə, Cənubi Qafqaz regionu, eləcə də Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün olduqca vacibdir. Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionunda fəaliyyətinin artması birmənalı olaraq Azərbaycanın mənafeyinə uyğundur. A.Ergün yazır ki, bu proseslər həm də Türkiyənin adı gedən bölgədəki rolunu gücləndirmək və təhlükəsizlik sahəsində daha çox görünən oyunçu olmaq qabiliyyətinin də bir növ sınağdan keçirilməsidir. Gələcəkdə də Cənubi Qafqazdakı güc tarazlığı böyük ölçüdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən ediləcəkdir [10, s. 130]. Fikrimizcə, uzun illər Rusiyanın arxa qapısı olan Cənubi Qafqazda Türkiyə amilinin meydana çıxması, regional əməkdaşlığın, bu əməkdaşlıqdan törəyəcək siyasi-etik aspektlərin daha uğurlu inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Müharibədən sonra ötən ilin dekabr ayında baş tutan Zəfər paradından sonra Türkiyənin dövlət başçısı R.T.Ərdoğan və Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev 6 region ölkənin birgə iştirak edəcəyi çoxtərəfli əməkdaşlıq platformasının yaradılma biləcəyi haqqında təkliflərini irəli sürmüşlər.

Həyata keçirilən bu müsbət hadisələr fonunda-bütün kommunikasiyaların açılması, yeni əməkdaşlıq platformalarının yaradılması region ölkələrinin hər birinin xoş niyyətdən və qarşıya qoyulmuş öhdəliklərə sadıq olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ermənistan, digər Qafqaz ölkələri kimi yeni əməkdaşlıq əlaqələrinə açıq olmalı, düşmənçilikdən və qonşularına olan ərazi iddialarından uzaq durmalı, öz tarixinin qaranlıq səhifələrini bağlamaqla irredentist fikirlərdən kənarlaşmağa hazır olmalıdır.

Müharibədən sonra siyasi çaxnaşma və qarşıdurmalar, iqtisadi fəlakət və hərbi avantüranın yaratdığı məğlubiyyətlə üz-üzə qalan Ermənistan və erməni xalqı üçün imzalan bəyanatlar baxımından yeni imkanlar yaranıb. Bu imkanları doğru dəyərləndirib-dəyərləndirməyəcəyi isə onun öz əllərindədir. 1992-ci ildə baş verən Xocalı faciəsi, torpaq itkisi, köçkün həyatı, verdiyi qurbanlar səbəbi ilə Azərbaycanın yaraları hələ sağalmayıb. Bütün bunlara baxmayaraq, öz öhdəsinə düşəni yerinə yetirməyə, sülhün təmin edilməsi üçün lazımi çətin addımları atmağa hazır olduğunu göstərir. Hətta İ.Əliyev tək cə sülh deyil, davamlı sülh və gələcək barışıq, vətəndaş cəmiyyətləri arasında dialoq çağırışları, gələcək iqtisadi əməkdaşlıq kimi ifadələrin işlətməsi ilə nə dərəcədə siyasi etikaya malik olmasını göstərir.

Hal-hazırda istər siyasi rəhbərliyin tutarsızlığı, istərsə də bəzi qüvvələrin şovinst əhval-ruhiyyəsi, qisasçılıq prinsipləri ilə çıxış etmələri Ermənistan üçün bu əməkdaşlıq əlaqələrinə hansı formada yanaşılacağı haqqında fikir söyləməyin bir qədər zaman işi olduğunu göstərir.

Nəticə

Ümumi nəticəyə gələrək qeyd etməliyik ki, postmünaqişə mərhələsində ən böyük siyasi-etika ədalət konsepsiyasının, sosial harmoniyanın və dinc yanaşı yaşayışın mümkünliyünün vurğulanmasıdır. Yəni ədalət münaqişənin bütün tərəfləri üçün məqbul olan ümumi dəyərlərin və ümumi etik normaların bərqərar edilməsinə əsaslanır. Əgər Cənubi

Qafqaz regionunda inkişaf, sülh, əmin-amanlıq, əməkdaşlıq istənilirsə burada artıq Ermənistan öz məkrli niyyətindən əl çəkməli və bu regionun ayrılmaz bir elementi olduğunu başa düşməlidir. Çünki Ermənistanın daima bu siyasi davranışları nəticəsində Azərbaycanla arasında münasibətləri heç vaxt ümidverici olmayıb və olmamağı da təbiidir. Ermənistanın Azərbaycana yersiz torpaq niyyətləri Azərbaycan Ermənistanına qarşı iqtisadi embarqo qoymuş, rəsmi olaraq Ermənistanla Azərbaycan arasında ticarətdə qarşılıqlı əlaqəsi olmamışdır.

Cənubi Qafqazda digər dövlətlərin maraqlarının toqquşması bölgənin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, siyasi proseslərin bir qədər gərginləşməsinə təsir göstərir. ABŞ, Fransa kimi bölgədə müəyyən söz sahibi olan ölkələr artıq Azərbaycanın yaratdığı yeni geosiyasi vəziyyət, Türkiyə və Rusiyanın birgə hərəkət etmələri nəticəsində proseslərdən kənar qalmışlar. Mövcud realıq onu sübut edir ki, Qafqazda sülhün bərqərar olması o qədər də əlçatmaz bir arzu kimi qəbul edilməli deyil. Cənubi Qafqazdakı postsovet ölkələrinin, eləcə də siyasi çəkisi artmaqda davam edən Türkiyə və müharibədən qələbə ilə çıxmış Azərbaycanın, həmçinin yeni nizama ayaq uydurmağa çalışan İran hökumətinin bu arzunu gerçəklilyə çevirmələri indi əvvəlkindən daha real və mümkün görünür. Sülh və əməkdaşlıq istiqamətində birgə hərəkət etmək, köhnə yaraları sağaltmaq üçün əldə olan fürsəti düzgün dəyərləndirməyin ən doğru vaxtı hazırkı zaman ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov E. Qloballaşma şəraitində müharibə və sülh problemi, Bakı: Elm, 2014, 220 s.
2. Rüstəmov A. Müasir dünya və Azərbaycan reallıqları fəlsəfi təhlil, Bakı: AfpoliqrAF, 2017, 234 s.
3. Tağıyev Ə., Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 225 s.
4. Zeynalov Ş. Dialoq mədəniyyəti və müasirlik, Bakı: Avropa, 2020, 329 s.
5. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. М.: Эксмо, 2011, 512 с
6. Мещеряков К.Е. Внешняя политика России на Южном Кавказе: Проблемы и тенденции развития, пути модернизации с целью повышения эффективности. Санкт-Петербург: Скифия-принт, 2012, 242 с.
7. Фельдман Д. М. Политология конфликта. М.: Стратегия, 1998, 287 с.
8. Alyarli J. and Abbasova A. Assessing Damage Caused by Illegal Activities of Armenia to Azerbaijan in the Liberated (Formerly Occupied) Territories / Caucasus strategic perspectives Vol.1, No.2, Winter 2020 / Armenia and Azerbaijan: Between Failed Peace and War, s. 93-115.
9. Boulding K. Conflict and Defens. A General Theory. New York. 1961, 421 pp.
10. Ergun A. Turkey's Presence, Involvement and Engagement in the Armenia-Azerbaijan Conflict: A Reflection on Azerbaijani-Turkish Relations / Caucasus strategic perspectives Vol.1, No.2, Winter 2020 / Armenia and Azerbaijan: Between Failed Peace and War, s. 123-130.
11. Davies-Vengoechea X. Positive Concept of Peace / Keeping the Peace. Conflict Resolution and Peaceful Societies Around the World / Edited by Graham Kemp and Douglas P.Fry. New York: Routledge, 2005, s. 9-15.
12. Gurbanov V. The role of ideology in mass atrocities: The case of the conflict between Armenia and Azerbaijan / Caucasus strategic perspectives Vol.1, No.2, Winter 2020 / Armenia and Azerbaijan: Between Failed Peace and War, s. 11-34.
13. Kamrava M. The great game in West Asia / The Great Game in West Asia. Mehran Kamrava (ed.) Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 1-28.
14. Kemp G. The Concept of Peaceful Societies / Keeping the Peace. Conflict Resolution and Peaceful Societies Around the World / Edited by Graham Kemp and Douglas P.Fry. New York: Routledge, 2005, s. 1-8.

15. Uschan Michael V. The South Caucasus: Then and Now. San Diego: Reference Point Press, Inc, 2015, 80 s.
16. Sweetman Derek. Conflict Resolution and Peacebuilding Contributions from the private sector to address violent conflict. Abingdon: Routledge, 2009, 151 s.
17. <https://president.az/news/events>, 13 aprel, 2021

Summary

Vusala Gulmalieva

Political and Ethical Aspects of Regional Cooperation in the South Caucasus in the Post-Conflict Phase

The article shows that conflicts are inevitable in public life. Thus, it is widely accepted that conflicts are an integral part of any society. Therefore, at this stage, the idea is not to create a conflict-free society, but to eliminate the conflicts that inevitably arise in society. The article shows that in addition to the causes of conflicts and contradictions, it is more expedient to develop mechanisms for their resolution, optimal, alternative options. It is also noted that the economic and geographical position of the South Caucasus region, its natural conditions and rich resources have always attracted the interest of foreign forces, and attempts have been made to create certain conflicts here. The article discusses the Karabakh conflict, one of the most important conflicts for the development of the region. The occupation of Azerbaijani territories by Armenians with their fictitious claims means robbery, occupation of the territory of a neighboring state, violation of international law. As a result of military operations, a large area, 20 percent of Azerbaijan's territory, is occupied by the Armenian armed forces, thousands of people are killed, hundreds are taken hostage and more than 1 million people become refugees. We note the continuous and intense efforts of President Ilham Aliyev to resolve this conflict, which began with the signing of a ceasefire agreement on May 12, 1994 by our national leader Heydar Aliyev. Occupying Armenia's violation of the peace process, frequent provocations on the line of contact and firing on civilians exhausted the patience of the Azerbaijani people and as a result of the counter-offensive launched by the Azerbaijani Army on September 27, 2020 against the occupying Armenian armed forces. The historical victory of the ancestral lands, which were liberated after about 30 years, is widely commented on. It is emphasized that the way to achieve peace, development and prosperity in the South Caucasus region is possible only in the conditions of integration, cooperation and peace between the states located in this area. It is shown that the settlement of the Karabakh conflict plays a key role in guaranteeing stability in the South Caucasus.

Key words: *conflict, war, peace, cooperation, political ethics*

Резюме

Вусала Гульмалиева

Политические и этические аспекты регионального сотрудничества на Южном Кавказе в постконфликтный период

В статье показано, что конфликты в общественной жизни неизбежны. Таким образом, широко признано, что конфликты являются неотъемлемой частью любого общества. Поэтому на данном этапе идея заключается не в создании бесконфликтного общества, а в устранении конфликтов, которые неизбежно возникают в обществе. В статье показано, что помимо причин конфликтов и противоречий целесообразнее разрабатывать механизмы их разрешения, оптимальные, альтернативные варианты. Отмечается также, что экономико-географическое положение региона Южного Кавказа, его природные условия и богатые ресурсы всегда привлекали интерес иностранных сил, и здесь делались попытки создать определенные конфликты. В статье рассматривается карабахский конфликт, один из важнейших конфликтов для развития региона. Оккупация азербайджанских территорий армянами с их фиктивными претензиями означает грабеж, оккупацию территории соседнего государства, нарушение международного права. В результате боевых действий большая территория, 20 процентов территории Азербайджана, оккупирована вооруженными силами Армении, тысячи людей убиты, сотни взяты в заложники, более 1 миллиона человек становятся беженцами. Мы отмечаем постоянные и активные усилия президента Ильхама Алиева по урегулированию этого конфликта, которые начались с подписания 12 мая 1994 года соглашения о

прекращении огня нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Нарушение оккупацией Арменией мирного процесса, частые провокации на линии соприкосновения и стрельба по мирному населению истощили терпение азербайджанского народа и в результате контрнаступления, начатого 27 сентября 2020 года азербайджанской армией против оккупирующей армянской вооруженной Широко комментируется историческая победа вотчин, которые были освобождены примерно через 30 лет. Подчеркивается, что путь к достижению мира, развития и процветания в регионе Южного Кавказа возможен только в условиях интеграции, сотрудничества и мира между государствами, расположенными в этом регионе. Показано, что урегулирование карабахского конфликта играет ключевую роль в обеспечении стабильности на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *конфликт, война, мир, сотрудничество, политическая этика*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.